

## MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár a *Régi magyarországi nyomtatványok* kutatására 1961 óta folyamatos és rendszeres kutatómunkát szervezett néhány tudományos munkatárs közreműködésével. Ennek eredményeként egyre élesebben rajzolódik ki a XVI. századi magyar könyvkultúra képe. Számtalan, még a legutóbbi években is felderítetlen részletkérdés megoldódott vagy jelentős mértékben tisztázódott. Sikerült megállapítani minden példányból ismert mű vagy töredék nyomdáját és pontosabb nyomtatási idejét. Külföldi könyvtárakból eddig teljesen ismeretlen magyarországi nyomtatványok kerültek elő.<sup>1</sup> Ezekről és sok eddig csaknem hozzáférhetetlen műről mikrofilm készült úgy, hogy az OSZK-ban már csaknem minden példányból ismert XVI. századi magyarországi nyomtatvány eredetiben vagy mikrofilmen tanulmányozható. XVI. századi nyomdánk működése a feltárt és rendszerezett sok részletadatból lényegesen pontosabban rekonstruálható, mint 35 évvel ezelőtt, amikor GULYÁS Pál könyve<sup>2</sup> megjelent. Igen sok új példány feltárásával és az eddig említett példányok meglétének az ellenőrzésével új kataszter készült legrégibb nyomtatott könyvemlékeinkről. A következőkben a kutatások eredményeként érdekes számokat beszéltek a XV–XVI. századi magyarországi könyvekről.

SZABÓ Károly *Régi magyar könyvtárának* a megjelenése óta az ismert XV.<sup>3</sup> és XVI. századi Magyarországon nyomtatott és a külföldön<sup>4</sup> részben vagy egészben magyar nyelven nyomtatott művek száma a következőképpen alakult:

| Időpont                                  | Bizonyosnak tekinthető kiadások |                             |                   | Feltételezhető <sup>5</sup> kiadások = II | I A<br>I B<br>és II<br>együtt |
|------------------------------------------|---------------------------------|-----------------------------|-------------------|-------------------------------------------|-------------------------------|
|                                          | Példányból ismert = I A         | Csak leírásból ismert = I B | I A és I B együtt |                                           |                               |
| 1879–85 SZABÓ: <i>RMK</i> I–II.          | 498                             | 97                          | 595               | 23                                        | 618 <sup>6</sup>              |
| Gyarapodás 1885-től 1912-ig <sup>7</sup> | 73                              | 3                           | 76                | 1                                         | 77                            |
| Gyarapodás 1912-től 1965-ig              | 80 <sup>8</sup>                 | 44                          | 124               | 83                                        | 207                           |
| 1965 végén összesen                      | 651                             | 144                         | 795               | 107                                       | 902                           |

<sup>1</sup> *Magy. Könyvszle.* 1955. 114–118. l. 1963. 117., 345. l. 1964. 162–166. l.

<sup>2</sup> GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931.

<sup>3</sup> A XV. sz.-ból csak 5 magyarországi nyomdaterméről tudunk, ebből SZABÓ 2-öt ismert.

<sup>4</sup> A külföldön – főként Krakkóban és Bécsben – egészben vagy részben magyar nyelven nyomtatott XVI. századi művek száma 61, ebből SZABÓ 43-at ismert.

<sup>5</sup> SZABÓ és SZTRIPSKY ezeket nem különítette el a biztosnak tekinthető kiadásoktól. Ez tehát utólagos megállapításunk.

144 műről tehát hiteles adataink vannak, hogy nyomtatásban megjelentek, de már egyetlen példány sem ismeretes belőlük! Még megdöbbentőbb régi könyveink pusztulásának mértéke, ha áttekintjük, hogy a példányból is ismert 651 nyomdatermék napjainkig hány példányban maradt meg:

|                                                    |     |
|----------------------------------------------------|-----|
| Egyetlen töredékből vagy csonka példányból ismert  | 116 |
| 2 " " " " "                                        | 25  |
| 3 " " " " "                                        | 11  |
| Több " " " " "                                     | 8   |
| Csak egyetlen, de ép példányból ismert             | 186 |
| 2 példányból ismert, amelyből legalább az egyik ép | 77  |
| 3 " " " " "                                        | 49  |
| 4—6 " " " " "                                      | 73  |
| 7—10 " " " " "                                     | 44  |
| 11—20 " " " " "                                    | 41  |
| 21—30 " " " " "                                    | 11  |
| 30—50 " " " " "                                    | 10  |
|                                                    | 651 |

A példányból ismert 651 nyomdatermék közül tehát 302-t, azaz 46%-ot csak egyetlen példányból vagy egyetlen töredékből ismerünk, és mindössze 106 kiadványból ismerünk 6-nál több példányt. Ki tudná ezek után megmondani vagy akár csak megbecsülni, hogy hány XVI. századi hazai nyomtatvány pusztult el teljesen úgy, hogy emléke sem maradt fenn?

Legnagyobb példányszámban maradtak fenn a vaskos jogi könyvek (VERBŐCZY: *Decretum*, DECSI: *Syntagma*, *Statuta Saxorum* stb.). Ezek közül is az 1584-ben Nagyszombatban nyomtatott *Decreta . . . Ungariae ab a. 1305* c. műből ismerünk legtöbb példányt: 46-ot. Viszonylag nagy számban (22—44 db) maradtak még reánk SZÉKELY és HELTAI *Chronica*-ja, a vizsolyi *Biblia*, TELEGDI és BORNEMISZA postillái, MONOSZLÓI hitvédő könyvei és CALEPINUS bázeli kiadásai. Általában a vastag könyveket jobban megbecsülték és megőrizték, mint a kisterjedelmű nyomtatványokat. A kalendáriumok és az egyleveles alkalmi nyomtatványok alkalmi jellegük miatt különösen veszendők voltak.

Hogy milyen veszteséget jelentenek művelődéstörténetünk számára a nyom nélkül eltűnt művek, azt hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani. Más a helyzet annál a 144 műnél, amelyeknek egykori létéről biztos adataink vannak, példányt azonban nem ismerünk. Ezeknek tartalma nem minden esetben veszett el teljesen, amint a következő kimutatásból kitűnik:

- 8 műről faksimile vagy film van
- 7 műről szövegkiadás maradt
- 4 szövege kéziratos másolatban megmaradt
- 49 tartalmát más kiadás lényegében megőrizte
- 76 mű tartalma ismeretlen előttünk (ebből 17 naptár és prognosticon).

<sup>6</sup> A SZABÓ Károly által ismertetett 686 műből le kellett vonni 68-at, mert 17 mind a két kötetben szerepel, 18 nem magyar nyelvű mű külföldi nyomtatású, 11 más szám alatt már felsorolt kiadvány része, 8 későbbi nyomtatvány, 14-ről pedig bizonyítható, hogy nem is létezett.

<sup>7</sup> Ezt összefoglalta SZTRIPSZKY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Bp. 1912. Itt is csak a valódi többletet vettük tekintetbe.

<sup>8</sup> A gyarapodás számát sajnálatosan csökkentette az a 38 mű, ami SZABÓ Károly és a művét 1912-ig kiegészítő írók előtt még ismert volt, de ma már nem található. 43 mű viszont szerepelt már SZABÓ Károlynál is, de példány csak utóbb került elő.

Hogy mennyire fontos és sürgős ritka könyvemlékeink fényképen vagy filmen való rögzítése, mutatja az a tény, hogy az elmúlt 80–90 esztendőben 45 unikum elpusztult vagy nyomaveszett.

Az egyes kiadványok eredeti példányszámát illetően sajnos nincs egyetlen hiteles egykorú adatunk sem, és ezért becslésekre vagyunk utalva. A már említett, ma is legtöbb példányban ismert műről, a *Decretáról* tudjuk, hogy 1586-ban még mintegy 400 kötetlen példánya megvolt TELEGDI Miklós pécsi püspök könyvtári hagyatékában.<sup>9</sup> A könyvet maga TELEGDI adatta ki 1584-ben Nagyszombatban, és így valószínű, hogy az eredeti példányszám 600 és 800 között volt. Több mint száz évvel később MISZTÓTFALUSI KIS Miklós írja *Mentségében*,<sup>10</sup> hogy hazai nyomdászaink 100–300 vagy legfel-

| Nyomda                                     | A működés ideje és tartama években |    | A kiadványok |                                   |
|--------------------------------------------|------------------------------------|----|--------------|-----------------------------------|
|                                            |                                    |    | száma        | terjedelme fűvekben <sup>11</sup> |
| Buda: HESS András .....                    | 1473                               | 1  | 2            | 40                                |
| Typographia Confessionis .....             | 1477–1480                          | 4  | 3            | 71                                |
| Krakkói nyomdák <sup>12</sup> .....        | 1527–1580                          | —  | 27           | 283                               |
| Nagyszében: TRAPOLDNER .....               | 1529–1530                          | 2  | 2            | ?                                 |
| Nagyszében: FÜLÖP mester .....             | 1544–1548                          | 5  | 3            | 210                               |
| Bécsi nyomdák <sup>12</sup> .....          | 1536–1583                          | —  | 22           | 364                               |
| Sárvár: SYLVESTER .....                    | 1539–1541                          | 3  | 3            | 102                               |
| Brassó: HONTER nyomda .....                | 1539–1594                          | 56 | 69           | 511                               |
| Kolozsvár: HELTAI nyomda .....             | 1550–1600                          | 51 | 188          | 2468                              |
| Kolozsvár: HOFGREFF .....                  | 1554–1558                          | 5  | 16           | 170                               |
| CORESIEK .....                             | 1556–1588                          | 33 | 27           | 2383                              |
| Debreceni nyomda .....                     | 1561–1600                          | 40 | 138          | 1877                              |
| HOFFHALTEREK <sup>13</sup> .....           | 1565–1574                          | 10 | 33           | 737                               |
| LŐRINC diák .....                          | 1567–1579                          | 12 | 5            | 380                               |
| BORNEMISZA—MANCSKOVIT nyomda .....         | 1573–1599                          | 27 | 34           | 2147                              |
| Nagyszébeni nyomda .....                   | 1575–1598                          | 24 | 26           | 62                                |
| Bártfa: GUTGESELL .....                    | 1577–1599                          | 23 | 63           | 815                               |
| Bártfa: KLÖSS .....                        | 1597–1600                          | 4  | 17           | 185                               |
| Nagyszombati nyomda .....                  | 1578–1600                          | 23 | 41           | 1261                              |
| MANLIUS .....                              | 1582–1600                          | 19 | 49           | 523                               |
| Kisebb hazai nyomdák <sup>14</sup> .....   | —                                  | —  | 15           | 306                               |
| Egyéb külföldi nyomdák <sup>15</sup> ..... | —                                  | —  | 12           | —                                 |
| Összesen .....                             |                                    |    | 795          | 14895                             |

<sup>9</sup> *Magy. Könyvszle.* 1880. 50. l.

<sup>10</sup> Kolozsvár, 1698. *RMK* I 1528. D 1 b és F 5 a. Vö. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. 3. köt. 133–134. l.

<sup>11</sup> 77 kiadvány terjedelme az adatok hiánya miatt a kimutatásban nem szerepel; további 52 töredékes vagy csonka mű terjedelme pedig csak a biztosan kikövetkeztethető mértékben szerepel.

<sup>12</sup> Magyar nyelvű kiadványok.

<sup>13</sup> Debreceni működésüket (1565, 1577–84, 1586–90) a debreceni nyomdához számítottuk.

<sup>14</sup> Óvár, Kassa, Szeged, Abrudbánya, Pápa, Besztercebánya, Pozsony, CALIN diák, IEROMONA LAURENTIE.

<sup>15</sup> Antwerpen, Basel, Genf, Lyon, Róma, Zürich, Velence. Az e helyeken nyomtatott művekben — többnyire szótárakban — a magyar nyelv csak alárendelt szerepet játszik, ezért a terjedelem feltüntetése mellőzhető.

jobb 500 példányt állítottak elő egy műből, a mások költségére nyomtatott műveket pedig 50—100 vagy legfeljebb 200 példányban nyomtatták. A magyar nyelvű könyvek a külföldet ugyanis nem érdekelték, latin és német nyelvű könyveink pedig nem vehettek fel a versenyt a külföldiekkel. A hazai felvevő piac viszont igen szűkkörű volt. Viszonylag magasabb példányszámban készülhettek a mindennapi vagy gyakori használatra készült könyvek: kalendáriumok, tankönyvek, perikopás könyvek, katekizmusok, agendák, énekeskönyvek, liturgikus könyvek, jogi könyvek, históriás énekek.

Ha átlagos 300-as példányszámmal számolunk, akkor 795 mű összpéldánya kerekén 240 000 körül lehetett. Ebből mindössze 2740, azaz alig több mint 1% maradt reánk — ennek is jelentékeny része csonka példány vagy néhány levélnyi töredék. A még nyilván nem tartott példányok valószínűleg nem tesznek ki egy-két száznál többet. Átlagosan tehát 3 példány vagy töredék maradt meg egy-egy műből.

XV—XVI. századi nyomdaínk termelékenységét a következő táblázat szemlélteti:

A legnagyobb évi teljesítményt a gyulafehérvári HOFFHALTER-nyomda érte el: 1568-ban 14 mű került ki a műhelyből 246 ív terjedelemben. Csaknem ugyanennyit, két év alatt 485 ívet produkált MANCSKOVIT Bálint, amikor 1589-ben és 1590-ben Vizsolyban kinyomtatta az első teljes magyar nyelvű *Bibliát*. Sőt, valószínűleg ugyanezekben az években készült műhelyében a *Biblia* nagyobb ívméretű félbenmaradt szedése, ami legalább 40 ívet jelent.

Tanulságos megvizsgálni a 795 művet tartalom, eredetiség, nyelv, olvasottság és továbbélés szempontjából is. Erre visszatérünk.

HERVAY FERENC

**Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában.** Könyvtáraink régi állományát már többen vizsgálták, de nem foglalkoztak külön a magyar nyelvű irodalommal s azzal a kérdéssel, hogy mi lett a sorsa ezeknek a könyveknek. Pedig ez nemcsak irodalom-, tudomány- és könyvtártörténeti szempontból érdekes, hanem könyvtörténetiből is. Közismert az az aránytalanság, amely az 1711 előtti magyarországi nyomdák és a ránk maradt régi könyvek száma közt fennáll. Számos nyomdának több évi terméséből egyetlen kötet sem ismeretes vagy legfeljebb egy-kettő. A többi nyom nélkül pusztult el. Felmerül a kérdés: vajon ezt a sorsot elkerülték-e azok a nyomtatványok, amelyek nem sokkal megjelenésük után bejutottak egy könyvtárba?

Ebből a szempontból vizsgáltam meg a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárát, azét az intézményét, amelyből a mai Egyetemi Könyvtár fejlődött ki. A vizsgálatra igen alkalmas ez a könyvtár, mert régi katalógusait ma is őrzi, így azt is, amelyet SZENTIVÁNYI Márton 1690-ben kezdett meg, és utódai 1777-ig vezettek.<sup>1</sup> Az állományt 1615 óta, amikor a jezsuiták másodszor telepedtek le Nagyszombatban, nem érte semmi károsodás, sem a cenzúra, sem tűzvész vagy háborús dúlás nem tizedelte meg. Igaz ugyan, hogy 1777-ben, amikor az egyetemmel együtt Budára költözött, az állomány egy része Nagyszombatban maradt, de ez a rész — tudásunk szerint — kevésbé értékes művek másod-, harmadpéldányaiból állt.

Az 1690-i katalógus sok tekintetben érdekes. Szokatlan, újszerű s egyben ügyetlen keveréke a betűrendnek és a szakrendnek. A besorolásban csak az ABC első betűjére van figyelemmel, és valamennyi betűnél szakok szerint sorolja fel a könyveket. A latin

<sup>1</sup> A katalógusról részletesebben ld. VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*. Magy. Könyvszle. 1957. 368—372. l. Kézirattári jelzete: J 2.

nyelvű művek tizennyolc szakba kerültek, utána a nem latinokat nyelvek szerint csoportosítja, mintha ezek külön szakok lennének: *Graeci*, *Hebraei* stb. A magyar és szláv könyvek az *Ungarici et Bohemici* jelzéssel ellátott közös csoportba kerültek, de a könyvcímek után álló *Ungaricus*, *Slovenicè* stb. szó általában kellő felvilágosítást nyújt a nyelvre vonatkozóan, ennek hiányában pedig a szerző neve vagy a nyomdahely tájékoztat.

A katalógusból elég sok könyv címe kimaradt. Az Egyetemi Könyvtár több olyan könyvet őriz ma is, amelyek — a bennük levő bejegyzés szerint — már 1690 előtt beke-  
rültek az állományba, és a katalógusban mégsem szerepelnek. Talán hosszabb időn át kölcsön voltak a katalogizálás idején? E hiányok azonban nem befolyásolják lényege-  
sen azt a képet, amit a katalógus nyújt a XVII. század végi és a XVIII. századi állományról.

SENTIVÁNYI-nak a címleírás elvi kérdései s az ebből adódó gyakorlati problémák iránt semmi érzéke sem volt. Sok olyan művet, amelynek címlapján megtalálható a szerző neve, csak cím alatt ír le. Ennél is nagyobb hiba, hogy a nem latin nyelvű és című műveknek is latin címet ad, mégpedig nem fordítást, hanem a tartalom alapján egy teljesen önkényes címet. Ha a szerzőt feltünteti, akkor az impresszum adatok alapján többnyire könnyű azonosítani a műveket a *Régi magyar könyvtár* valamelyik tételével. Például ÁGOSTON Péter *De passione Domini* című munkája minden bizonnyal azonos a *Mirra-szedő Szarandokkal* (RMK I. 1140).

Találunk azonban szerző nélküli, egészen általános, semmitmondó címeket is: *Controversista Ungaricus*, *Calendarium animae*, *Dulcedo cordium IESUS*. Ilyen esetekben az azonosításnál legfeljebb az impresszum-adatok segíthetnek.

De még ezek az önkényes címek sem egységesek! Akad olyan munka, amelyikből három példány volt, és három különböző címmel került a katalógusba. Ilyen KOPCHANI-nak Pottendorfban 1668-ban megjelent imádságos könyve, amelynek két példánya a P (*Precatorius libellus Ungaricus*, *Precatorius Ungaricus*), egy pedig az L (*Liber precatorius*) betűhöz van besorolva. CANISIUS *Catechismus*-ának két példánya CANISIUS, kettő pedig a fordító VÁSÁRHELYI nevével található. (Ez utóbbi példát egyébként SZABÓ Károly is követte, mert négy kiadást *Catechismus*, négyet pedig VÁSÁRHELYI neve alatt írt le.)

SENTIVÁNYI azonban csak a címleírásokban pontatlan, más vonatkozásban egyenesen precíznek mondható. Külsőleg is utal erre írásának a jellege. A betűket nem annyira írja, mint inkább rajzolja. Annyira egyenletesek, hogy a nyomtatás illúzióját keltik. A pontosság megmutatkozik a megjelenési hely és év megjelölésében. Különböző bibliográfiákban utánanézttem közel száz latin nyelvű könyv impresszum-adatainak, s ezek — egy kivételt nem említve — mind helyeseknek bizonyultak. Ezért helyesnek fogadtam el a katalógusban szereplő magyar nyelvű könyvek megjelenési helyét és évét is, bár természetesen egy-egy elírás, két számjegy felcserélése mindig előfordulhat.

A két kötetbe kötött jegyzékben az egyes tételek bejegyzésére a következő öt rovat szolgál: A szerző neve és a könyv címe — Rétnagyság — A megjelenés helye és éve — Kötés — A katalógusba való bejegyzés éve. Ezek közül a két utolsónak az alábbi vizsgálódáshoz nem vehetjük hasznát.

Az Egyetemi Könyvtár régi magyar nyelvű állományánál a legfeltűnőbb a könyvek kis száma! Az anyag semmiképp sem méltó egy olyan nagy intézményhez, mint amilyen a nagyszombati jezsuita kollégium volt. Az itt folyó intenzív nevelő-oktató és lelkipáztorkodó munkára jellemző, hogy a XVII. század elején 77 rendtag működött! A szemináriumban, az egyetemen és a gimnáziumban tanuló, a két konviktusban lakó növendékekkel együtt a létszám több százra tehető. Igaz, hogy a tanítás latinul folyt, és a gimnáziumi oktatás egyik fő célja a latin nyelv minél tökéletesebb elsajátítása volt, de még ezt figyelembe véve is igen kevés a magyar könyv, az egész állománynak nem

egészen 2,8%-a. A katalógus szerint az 1711-ig megjelent magyar könyvek példányszáma 199. Ez kb. 85 művet jelent 110 kiadásban.

A tárgyak majdnem kizárólag vallásos. 37 mű kimondottan ájtatossági jellegű: imakönyvek, elmélkedések a szentek jelentőségéről, Krisztus szenvedéseiről, az örök boldogsághoz vezető útról... 25 mű tartozott a hitvitázó irodalomhoz, egy kivételével valamennyi katolikus szerzőtől. A prédikáció-gyűjtemények száma 9, 6 mű pedig egyéb tartalmú: *Biblia*, katekizmus, énekeskönyv.

A nem teológiai munkák száma összesen nyolc, köztük PETHŐ Gergely *Magyar krónikája* és SZENCZI MOLNÁR Albert szótára. Gazdasági vonatkozású munkát kettőt találunk, mindkettőt LIPPAI János írta, a *Pósmi kertet* és a *Calendarium oeconomicum perpetuumot*. Verseskötetet, az egyházi énekeket, zsoltárokat nem számítva, ugyancsak kettőt olvashattak a kollégiumi könyvtárban, BALASSA Istenes *énekeit* és LISZTI László *Magyar Mársát*. Az oktatást CANISIUS Péternek a teológiai művekhez sorolt *Catechismusán* kívül PERESZLÉNYI magyar nyelvtana és COMENIUS *Orbis sensualium pictusának* egyik kiadása szolgálta.

A tartalomhoz hasonlóan a nyomdahelyek is szűk körre szorítkoznak. A 110 kiadásnak majdnem pontosan a fele — 53 — Nagyszombatban került ki a sajtó alól. Pozsonyban 20, Bécsben 11, Kassán 7, Lőcsén 6, Pottendorfban pedig 2 kiadást nyomtak. Augsburgban, Dillingenben, Frankfurtban, Loretumban, Prágában egy-egy kötet készült, és ugyancsak egyetlen kolozsvári nyomtatvány képviselte Erdélyt és egész Kelet-Magyarországot.

A régen meglevő 199 kötetből mennyi maradt korunkra? Az Egyetemi Könyvtár mai katalógusa szerint elég sok könyv veszett el ugyan, de a 85 mű 110 kiadásából 58 mű 68 kiadását ma is megtalálhatják az olvasók. Az egyes meglevő példányok címlapjainak, előzéklapjainak a vizsgálata azonban egészen más, sokkal kedvezőtlenebb eredményt mutat. A posszeszor-bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a könyvtár RMK I. gyűjteményének a darabjai túlnyomórészt az abolíció idején, vagyis a XVIII. század utolsó évtizedében vagy még ennél is későbbi időpontban kerültek ide. Összesen 16 olyan kötet akad, amelyikben XVII. vagy XVIII. századi „Collegium Tyrnaviense” bejegyzést találunk, tehát az egykor meglevő magyar nyelvű régi anyagnak csupán 8%-a maradt korunkra.

Ugyanakkor az Egyetemi Könyvtár a régi latin, német nyelvű könyveit sokkal jobban meg tudta őrizni. Például az egyetem alapítása előtt beszerzett 26 kötet ősnymtatványból 20 vagy 22 ma is megvan.<sup>2</sup> DÜMMERTH Dezső az elmúlt években állította össze az 1635-ben már meglevő művekből az *antiquissima gyűjteményt*. Ennek állománya 223 kötet.<sup>3</sup> Így önkénytelenül is felmerül az a kérdés, hogy miért éppen a magyar nyelvű könyvek tűntek el olyan nagy számban?

Erre — úgy gondolom — csak egy magyarázat található: az erős igénybevétel, a nagyarányú használat. Ez a 199 kötet volt az egész XVIII. századon át a Nagyszombatban tevékenykedő páterek, az ott tanuló diákok kizárólagos magyar olvasmánya. Akármennyire is erőltették az iskolában a latint, mégis sokan igényelték a magyarul olvasást. Maguk a jezsuita atyák is használhatták ezeket a könyveket a szentbeszédre, lelki gyakorlatokra való felkészüléshez, és sokat adhattak a legfiatalabbak, a latinul még nem jól tudók kezébe, hogy ezzel fokozzák hitbuzgalmukat. Sok példányt olvashattak ronggyá, sok példány vesztett el az olvasók, kölcsönzők kezén.

Könyvtörténeti szempontból elsősorban azok a könyvek érdekesek, amelyekből egyetlen példány sem maradt korunkra. Számukat nem lehet egészen pontosan meg-

<sup>2</sup> VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 2. Bp. 1964. 109–126. l.

<sup>3</sup> DÜMMERTH Dezső: *Az Antiquissima gyűjtemény III. kollekciója*. Kéziratban.

határozni a címekből adódó bizonytalanság és az esetleges téves impresszum-adatok miatt, de annyi bizonyos, hogy igen magas, az egész anyagnak 16–18%-a. Ez az adat – egyetlen könyvtár katalógusában 17–20 ismeretlen kiadás – nagyon jellemző a régi magyar könyvek sorsára, pusztulásának nagy mértékére.

A veszteség irodalomtörténeti szempontból az Egyetemi Könyvtár régi magyar könyvei esetében már nem ilyen jelentős, a kötetek egy részének tartalma ugyanis más kiadásokból ismeretes, a másik résznek pedig – különféle ájtatossági művek – valószínűleg nem lehetett különösebb irodalmi értéke.

Az elveszett és SZABÓ Károly, SZTRIPSZKY által nem ismert műveket az alábbi jegyzék tartalmazza. Beosztása a következő: Sorszám – Megjelenési hely és év – Magyar nyelvű cím, ha ez más, ismert kiadásokból megállapítható – Az Egyetemi Könyvtár katalógusa által adott latin cím – A könyv formája. Kiegészítésül felsoroljuk a mű egyéb kiadásaira vonatkozó vagy a könyv azonosításával kapcsolatos egyéb megjegyzéseket.

1. Nagyszombat, 1606

*Controversisticae tres Quaestiones Ungarice.* 12°.

A latin címből a szerzőre nem lehet következtetni. A könyv fontos adat a nagyszombati nyomda működésére, mert 1604 és 1608 közt egyetlen kiadványát sem ismerjük.

2. Augsburg, 1618

CANISIUS Péter: *Keresztieni Tudományok Revidált Summa.*

CANISII Petri Soc. Ie. *Catechismus Ungaricus.* – *Doctrina Christiana cum Cupris.* 8°.

Három példány két különböző címen leírva. SZABÓ két bécsi és hat magyarországi kiadását ismeri.

3. Pozsony, 1631

KEMPIS Tamásnak *Christus követeséről Négy könyvei.*

KEMPENSIS Thomas. Ungarice. 12°.

SZABÓ egy 1648-i pozsonyi és öt egyéb kiadását írja le, az egyik nyomdahely nélkül 1613-ban jelent meg.

4. Pozsony, 1632

PÁZMÁNY Péter: *Igasságra Vezető Kalauz.*

PAZMANNI Petri S. I. *Hodegus seu Kalauz.* 2°.

SZABÓ három pozsonyi kiadását sorolja fel, ezek közül az egyik 1623-ban jelent meg. Feltehető, hogy a katalógizáló felcserélte a megjelenés évének két utolsó számjegyét.

5. Pozsony, 1641

*Officium B. M. Virginis.* Ungaricum. 8°.

SZABÓ két kiadását említi, közülük az egyik 1643-ban Pozsonyban jelent meg. Ezek címe is latinul kezdődik.

6. Pozsony, 1642

*Controversista Ungaricus.* 2°.

A cím annyira általános, hogy a szerzőre következtetni sem lehet. Ebből az évből csak egy pozsonyi megjelenésű könyvet ismerünk, HAJNAL Mátyás elmékedéseit, ez azonban nem hitvitázó jellegű, formája pedig tizenkettédret.

7. Nagyszombat, 1650

NÁDASI János: *A Boldogságos Szűz Az Halállal Tusakodik Anyja.*

NADASI Ioannis S. I. *Maria Mater agonizantium.* Ungcè. 12°.

SZTRIPSZKY megemlíti egy 1658-i ugyancsak nagyszombati kiadást.

8. Hely nélkül, 1657

*Cantus Catholicus Régi és Új Deák, és Magyar Ajátatos Egyházi Enekek, és Lütaniak.*

*Cantus sacri Ungarici.* 4°.

A SZABÓ Károly által ismert három kiadás közül az 1651-in sincs megjelenési hely. Ld. még a 17. és 19. tételt.

9. Nagyszombat, 1662

*Calendarium spirituale Ungaricum.* 16°. – *Calendarium animae.* 12°.

Egy mű két példányban, két különböző címmel. LIPPAI ez évben kiadott *Calendarium oeconomicum*-ával (SZABÓ I. 995) nem azonos.

10. Nagyszombat, 1662

TARNÓCZI Stephani S. I. *Precatorius.* 12°.

TARNÓCZY első magyarul megjelent műve. Valószínűleg nem azonos a később megjelentekkel.

11. Dillingen, 1663

*Regulae A. Jesus Társaságának.*

*Regulae S. I. Ungarice.* 8°.

Csak egy kiadása ismert: Nagyszombat, 1681.

12. Nagyszombat, 1663

*Paduai Szent Antal Solosmaja életének, és csuda teteleinek ... leírásával.*

*S. Paduani Antonii Officium et vita.* Ungar. 12°.

Az 1675. évi nagyszombati kiadás (SZABÓ I. 1184) címlapja utal erre az első kiadásra: „Ez előtt tizen-két

esztendővel Déákból Magyarra fordított és most ujjonnan ki nyomtattott." Ezen kívül még egy nagyszombati (1682) és két kassai kiadás ismeretes.

## 13. Lőcse, 1664

*Lelki Virágos Kert*

*Cultus Sanctorum, seu Hortus Spiritualis Ungaricè.* 8°.

Ismert kiadása ugyancsak Lőcsén jelent meg 1672-ben.

## 14. Lőcse, 1664

LIPPAI János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum.*

*Calendarium Oeconomicum Ungaricum.* P. Ioan. LIPPAY S. I. 8°.

SZABÓ két kiadását sorolja fel, közülük az egyik lőcsei, 1674-ből. A katalógusban az évszám harmadik számjegye esetleg elírás lehet.

## 15. Pozsony, 1665

SÁMBÁR Mátyás: *Az három kérdésre lött summás választételre írott felelet.*

*Controversiae, contra Posaházi Praedicantem.* Ungaricè. 12°.

SZABÓ I. 1049 alatt regisztrálja ezt a munkát a PÓSAHÁZI könyvében olvasható címmel. Lelőhelyről nem tud. Említést érdemel a megjelenési hely, mert eddig 1651–1668 közt megjelent pozsonyi nyomtatványt nem ismertünk.

## 16. Pottendorf, 1670

STANKOVICS János: *Rövid és Somma-szerent-valo bizonyítása a' Lutherista és Calvinista Purgatoriumának.*

STANKOVICZ Joannis S. I. *Purgatorium Luthero—Calvin.* 8°.

Ismert kiadása ugyanebből az évből Loretumban. A katalógus szerint ez a kiadás is megvolt Nagyszombatban.

## 17. Nagyszombat, 1675

*Cantus Catholici Régi és Uj Deak, és Magyar Ajátatos Egyhazi Enekek, és Litaniak.*

*Cantus sancti Ungarici.* 4°.

Lásd még a 8. és 19. tételt. A SZABÓ által ismert három kiadás közül Nagyszombatban jelent meg az 1703-i is

## 18. Nagyszombat, 1682

PERESZLÉNYI Paulus: *Grammatica linguae ungaricae.*

*Grammatica Ungarica Pauli PERESZLÉNYI S. Ie.* 8°.

Az egykori példány elveszett, de az Egyetemi Könyvtár később újat szerzett be (RMK. I. 296/a). Az Országos Széchényi Könyvtárnak is van belőle példánya (RMK. I. 1291/a).

## 19. Nagyszombat, 1685

*Cantus Catholici Régi és Uj Deak, és Magyar Ajátatos Egyhazi Enekek, és Litaniak.*

*Cantus Latino—Ungarici.* 4°.

Ld. a 17. tétel jegyzetét.

## 20. Kolozsvár, 1690

DÍÓSZEGI István: *Lelki fegyver.* 16°.

A könyvet nem SZENTIVÁNYI írta be a katalógusba, hanem egyik utóda magyarul. SZABÓ az egykor népszerű könyvecskének csak a negyedik kiadását ismeri. Ennek címlapja szerint először Belgiumban adták ki magyar nyelven, „most pedig ujjobban negyedszer ki-nyomtattattak Lőtsén, 1703. Esztendőben.”

## 21. Nagyszombat, 1699

BALASSA Bálintnak *Istenes Éneki.* 12°.

Cím a katalógusban is magyarul. Az Országos Széchényi Könyvtárnak van belőle példánya (RMK. I. 1546/c)

## 22. Nagyszombat, 1702

ROBICA Joannis *Catechismus.* 8°.

A bejegyzés értelmét nem sikerült megfejtenem. Talán CANISIUS *Catechismusát* jelenti? 1702-ben ugyanis ezt újból kiadták Nagyszombatban, s ebből a lőcsei evangélikus gimnázium őriz egy példányt. (Jelzete: 12085).<sup>4</sup>

VÉRTESY MIKLÓS

**Méliusz Herbáriumának két feltételezett kiadása.** MÉLIUSZ Péter *Herbáriumát* példányban csak az 1578-i kolozsvári kiadásból ismerjük (RMK I. 141.). KANYARÓ Ferenc azonban ezt már harmadik kiadásnak vélte, amelyet megelőzőtt volna egy 1562-i debreceni és egy 1572 táján megjelent nedelicei kiadás.<sup>1</sup> Véleménye szerint, ha MÉLIUSZ egyszer elkészítette ezt a művet, akkor nyilván meg is jelentette, s ezt az okoskodást még támogatja az a meggondolás, hogy egy ilyen könyv üzletileg is jó vállalkozásnak ígérkezett a nyomdász számára. Elgondolkoztató viszont, hogy míg a kolozsvári kiadás-

<sup>4</sup> BORSA Gedeontól kapott felvilágosítás szerint.

<sup>1</sup> KANYARÓ Ferenc: *Méliusz ismeretlen és elveszett művei.* Magy. Könyvszle. 1906. 318. l.

ból tucatnyi példányt ismerünk, addig a másik kettő esetében példányról még csak híradás sem maradt ránk. Ez már KANYARÓnak is föltűnt, s ő a debreceni kiadás egy szálig való elpusztulását a BALASSI-féle városdúlással, a nedeliceiei pedig az itt megjelent „ariánus” kiadványok elégetésével magyarázta. Kérdés, hogy ezek az események elegendően indokolják-e a példányok teljes eltűnését? Mindenesetre a két kiadás feltelelezését érdemes közelebbről megvizsgálnunk.

1. *Debrecen, 1562.* Ezt a kiadást először SÁNDOR István említette, megjelölve még azt is, hogy negyedréthben jelent meg.<sup>2</sup> Erről SZABÓ Károly az 1578-i kolozsvári kiadás ismertetésében megjegyezte, hogy „Sándor István gyakran kétségbevonható hitelére” nem vette fel bibliográfiájába. Ugyanakkor megemlítette, hogy a budapesti egyetemi könyvtár példányában „Biankovich”<sup>3</sup> 1833-ból származó kéziratos bejegyzése áll, amely szerint a *Herbárium* „Debreczenben 1562-dik esztendőben, szinte 4-ed réthben kijött”. SZABÓ lehetségesnek tartotta, hogy BIANCOVICHnak ez az adata SÁNDOR Istvántól származik, tehát — helyesen — nem fogadta el külön érvnek a megjelenés mellett.

SZABÓ Károllyal ellentétben KANYARÓ a kiadás megjelenése mellett foglalt állást. Szerinte aligha valószínű, hogy HELTAI özvegye az 1578-i kiadáshoz az akkor már hat esztendeje halott MÉLIUSZ kéziratát meg tudta volna szerezni, hanem nyilván az 1562-ben megjelent első kiadást nyomtatta ki újra.

Ezt az érvelést némileg gyengíti — bár nem cáfolja — a kolozsvári kiadás HELTAINÉ által írt előszavának néhány kitétele, amely inkább azt sejteti, hogy a nyomtatás kézirat alapján történt: „az mi időnkbe ... Melius Peter ... orvosságoknak összeszedetésében és magyar nyelvre való fordításában munkálkodott. Azért az írása és külön-külön féle böles orvosoknak könyvéből egybeszedése és fáradsága a Jámboré volt. A kinyomtatásnak munkája és költsége enyim.”

KANYARÓ, mint láttuk, még azt is hozzáfűzte érveléséhez, hogyha MÉLIUSZ egyszer megírta, akkor nyilván ki is adta munkáját. Kérdéses azonban, hogy 1562-ben készen volt-e már, és főleg megjelenhetett-e?

FIALOVSKY Lajos, a *Herbárium* első ismertetője összehasonlította a művet MÉLIUSZ egyéb munkáival, s a helyesírásból nyert érvek alapján arra az eredményre jutott, hogy a mű hosszabb szünetekkel, egymástól távol eső négy időközben készült, amelyet a szerző közbejött halála miatt meg sem tudott tisztítani a diktálás okozta hibáktól.<sup>4</sup> FIALOVSKY érvelése azonban nem állja meg a helyét, mert MOLNÁR József újabb vizsgálatai szerint a *Herbáriumban* a könyvet előállító HELTAI-féle nyomda helyesírási rendszere tükröződik.<sup>5</sup> Mindenesetre MÉLIUSZ debreceni korszakában dolgozott rajta, tehát valamikor 1558—1572 között.<sup>6</sup> 1562-ben azonban elég nehéz elképzelni megjelenését. Abban az évben az ajánlás kelte szerint február 14-én jelent meg az ARANY Tamás ellen írt munka (*RMK* I. 48.), akivel a könyv megjelentetésére alkalmat adó vita az előző év december 16-án zárult. A rendelkezésre álló két hónap nyilván kellett ennek a könyvnek az elkészültéhez. Esetleg még arra gondolhatunk, hogy már a vita alatt folyt a *Herbárium* szedése, amelybe az 1561. október 1-i előszóval megjelent, Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációs könyv után (*RMK* I. 46.) belefogtak. Ez ellen szól

<sup>2</sup> SÁNDOR István: *Magyar könyvesház*. Győr, 1803. 2. l.

<sup>3</sup> BIANCOVICH János az egyetemi könyvtár tisztviselője volt a múlt században. Ld. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. Bp. 1891. 1044. has.

<sup>4</sup> *Math. term. tud. Ért.* 1885. 21—22. l. (Beszámoló a matematikai és természet-tudományi osztály 1884. nov. 17-i üléséről).

<sup>5</sup> MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 179. l.

<sup>6</sup> Vö. BARLAY Szaboles: *A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése*. Magyar. Nyelv. 1948. 71. l.

az a körülmény, hogy Debrecen akkoriban jelentkező „lelki válsága” aligha forgácsolhatta el az összpontosítandó erőket a *Herbáriumra*.<sup>7</sup> Az ARANY Tamás ellen írt munka után pedig az egriek sürgették az egervölgyi hitvallás megjelentetését, s míg az július 17-én, illetve augusztus 27-én kelt ajánlással meg nem jelent (*RMK* II. 85. és 86.), az alatt a nyomda megint csak nem ért rá a *Herbáriummal* foglalkozni. Közben HUSZÁR Gál hagyja ott Debrecen. Gyakorlatlan kezek közül kerül ki közelebbi dátum nélkül a katekizmus (*RMK* I. 49.), okt. 12-i ajánlással pedig *A kísértet és bűnös ember párbeszéde* (*RMK* I. 50.) s valószínűleg még abban az évben, talán már a Török-féle nyomdavezetés termékeként a *Lélek könyve*. Ezek mind példányban is ismert művek. Ha még elfogadjuk a debreceni énekeskönyv első, MÉLIUSZ-féle kiadásának, valamint az *Evangéliumok és epistolák* és az *Életnek kútjeje* című, töredékes példányban is ismert nyomtatványoknak ez évi megjelenését,<sup>8</sup> semmiképpen sem marad sem idő, sem munkaerő a mintegy 200 levélnyi *Herbárium* kiszedéséhez.

SÁNDOR István adatából tehát legalább is az évszám aligha állhatja meg a helyét.

Az egyetlen, amivel a könyv megjelenése mellett érvelni lehet, a fentebb már említett anyagi szempont. A *Herbárium* — FIALOVSKY megfogalmazása szerint „a magyar alföld népének szánt olcsó orvosi tanácsadó” — a híres debreceni vásárokon bizonyára kelendő portékának ígérkezhetett. S hogy a vásárral, mint a nyomda működését támogató tényezővel MÉLIUSZék valóban számoltak, azt mutatja az 1561-ben megjelent Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációs könyv ajánlása, amely „a magyarországi kereskedő és árus népeknek” szól.

Ismereteink mai állása szerint tehát a *Herbárium* első kiadásának kérdése nyugtató módon nem dönthető el. Talán helyesen tesszük, ha inkább hajlunk SZABÓ Károly véleménye felé: ez a kiadás aligha jelent meg. Úgyiszlóván egyetlen érv mellette SÁNDOR István adata, de hogy ő honnan merítette, nem tudjuk. Esetleg tételezzük fel merészen, hogy az alábbiakban ismertetett nedelicei kiadást valóban megjelentette HOFFHALTER Rudolf, mégpedig 1572-ben, ennek a (római?) évszámát olvasta tévesen 1562-nek, s a HOFFHALTER nevet látva a művet Debrecenben megjelentnek gondolta?

Vizsgáljuk meg most közelebbről ennek a nedelicei feltételezett kiadásnak a kérdését.

2. *Nedelice, 1573–74 táján.* SZABÓ Károly BEYTHE András *Füveskönyvének* 1595-i kiadásánál (*RMK* I. 278.) megemlítette, hogy „dr. Földy”<sup>9</sup> kézíratos feljegyzése szerint BEYTHE *Herbáriuma* másodszor ZRINYI György nyomdájában Nedelicén jelent meg, ZRINYI Györgynek ajánlva. SZABÓ Nedelicén 1595 után nem ismert nyomdát, az egykor Nedelicén nyomtató HOFFHALTER pedig már 1577-ben újra Debrecenben működött, ezért kétségbe vonta e második kiadásra vonatkozó híradás hitelét.

KANYARÓ figyelt fel rá említett cikkében, hogy FÖLDI *Herbáriumról* beszél, holott BEYTHE a munkáját *Füveskönyvnek* címezte. Szerinte a FÖLDI-féle feljegyzésben névcsere történt, BEYTHE helyett valójában MÉLIUSZt kell olvasnunk, s akkor előttünk áll MÉLIUSZ *Herbáriumának* a debrecenit követő, második kiadása. A magyar füvésztudománnyal foglalkozó FÖLDI kézíratos bejegyzésében ez a névcsere esetleg valóban fel-

<sup>7</sup> RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571. Századok.* 1936. 38–75., 163–203. l.

<sup>8</sup> Ezekre vonatkozólag ld. KELECSÉNYI Ákos: *A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában.* Magy. Könyvszle. 1964. 169–171. l. és *Három XVI. századi énekeskönyv.* Magy. Könyvszle. 1964. 261. l. BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961).* Bp. 1961. 322. l.

<sup>9</sup> FÖLDI János orvosdoktor (1755–1801). Ld. SZINNYEI József: *I. m.* 3. köt. 180–182. has.

tételezhető, mert GULYÁS Pál szerint BEYTHE annyira MÉLIUSZ nyomán haladt, hogy munkája irodalmunknak talán legszemérmetlenebb plágiuma.<sup>10</sup>

Próbáljuk meg elhelyezni ezt a művet HOFFHALTER Rudolf nedeliceai nyomtatványai között.

DÖRNYEI Sándor igen valószínű feltevése szerint,<sup>11</sup> amikor HOFFHALTER Rafael 1566 végén vagy 1567 elején Váradról Gyulafehérvárra költözött, fia Rudolf Váradon maradt, s önálló műhelyben folytatta MÉLIUSZ támogató nyomdai tevékenységét, míg apja Gyulafehérvárt az unitáriusok számára dolgozott, a valószínűleg 1568 elején bekövetkezett erőszakos haláláig.<sup>12</sup> A gyulafehérvári nyomda özvegyének, majd VÁGNER Gergelynek a neve alatt továbbra is a HOFFHALTER-készlettel dolgozott, míg 1569-ben működésének vége nem szakadt, talán éppen azért, mert Rudolfnak, az örökösnek sikerült megszereznie a nyomdakészletet. Ezután a HOFFHALTER-készlettel nyomott legközelebbi, példányban is ismert nyomtatvány a dunántúli Alsólendván bukkan fel 1573. augusztus 28-i ajánlással (RMK I. 96.).

A hányatott életű HOFFHALTER Rudolf nem sokkal előbb érkezhetett Alsólendvára. Ismerjük ugyanis MIKSA császárnak BÁNYFY Lászlóhoz 1574. február 7-én írt latin levelét,<sup>13</sup> amely szerint: „Értesültünk, hogy lendvai birtokodra *nem éppen régen* — non ita pridem — érkezett és tőled most is támogatást nyert egy bizonyos szentháromságtagadó nyomdász, akit ariánus eretneksége miatt *vajdánk Erdélyből kiűzött*, és hogy az a te birtokodon *főleg magyar nyelven* — in lingua praesertim hungarica — eretnek könyveket nyomtat és nyilvánosan árusít.” Majd a továbbiakban figyelmezteti rendeletére, amely szerint „országainkban és tartományainkban külön engedelmszolgálatunk és privilégiumunk nélkül senkinek sem szabad bármiféle teológiai természetű dolgot kinyomtatni és terjesztetni.” Itt nyilván a speyeri birodalmi gyűlésen (1570) született császári rendeletre céloz, amelynek értelmében az új trinitárius és sacramentárius eretnekségek vallóit száműzni kell.<sup>14</sup> Ezt a rendeletet aztán 1571. szeptember 17-én BÁTHORY István erdélyi fejedelem mint „Woyvoda Transilvanus” Erdélyre és a Partiumra vonatkoztatva megismételte.<sup>15</sup>

Így utasította ki tehát a „király vajdája” Erdélyből HOFFHALTER Rudolfot. Ez idő tájt a debreceni nyomdászatot is nagyon megnehezítette a cenzúra,<sup>16</sup> így eshetett HOFFHALTER választása Muraközre, ahol akkoriban ZRINYI György dacolva a királyi rendeletekkel, tűzzel-vassal terjesztette a reformációt, s nyomdász nélkül lévén esetleg kereshette is a kapcsolatot HOFFHALTERREL.<sup>17</sup>

Ivan KUKULJEVIČ Sakeinski és a horvát források általában úgy tudják,<sup>18</sup> hogy HOFFHALTER Rudolf 1570-ben, ill. 1570 táján Alsólendváról ment Nedelice-re a ZRINYI György által felállított nyomdába, ahol kinyomtatta Bučič Mihály protestáns prédikátor-

<sup>10</sup> GULYÁS Pál: *Mélius Péter Herbariumának címképéről*. Magy. Könyvszle. 1929. 8. l.

<sup>11</sup> DÖRNYEI Sándor: *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése*. Magy. Könyvszle. 1963. 361. l.

<sup>12</sup> Ld. ÖTVÖS János: *Hoffhalter Rafael debreceni nyomdász*. Déri Múzeum 1960—61. évi évkönyve. Debrecen, 1962. 43—44. l.

<sup>13</sup> HOLUB József: *Nyomdászattörténeti adalék a XVI. sz. derekáról*. Magy. Könyvszle. 1928. 75—77. l.

<sup>14</sup> JAKAB Elek: *Dávid Ferencz emléke*. Bp. 1879. 202. l.

<sup>15</sup> JAKAB: *I. m.* 2. rész. 14. l.

<sup>16</sup> *Bibliotheca Hungarica antiqua*. 5. Bp. 1962. VARJAS Béla kísértő tanulmánya 20—21. l.

<sup>17</sup> TARCZAY Erzsébet: *A reformáció Horvát-Szlavonországban*. Debrecen, 1930. 81. l.

<sup>18</sup> TARCZAY: *I. m.* 23. l.

nak azokat a könyveit (*RMK* II. 133., 134., 135.), amelyeket az 1574. március 8-i zágrábi zsinat elégetésre ítélt.<sup>19</sup>

Próbáljuk meg a rendelkezésünkre álló dátumok és adatok alapján HOFFHALTER nyomon követni ezekben az években:

|                           |                                                                                                                                                          |
|---------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1569                      | DÖRNYEI szerint megszerzi atyjának nyomdakészletét.                                                                                                      |
| 1571. márc. 14.           | JÁNOS ZSIGMOND meghal, GULYÁS szerint ezután jut atyja nyomdakészletéhez. <sup>20</sup>                                                                  |
| 1571. szept. 17.          | BÁTHORY István cenzúra-rendelete kiűzi Erdélyből.                                                                                                        |
| 1573. aug. 28. és okt. 7. | <i>Alsóindva</i> , HOFFHALTER első, példányban is ismert dunántúli nyomtatványában (KULCSÁR György két műve, <i>RMK</i> I. 96. és 97.) az ajánlás kelte. |
| 1574. febr. 7.            | <i>Alsóindvára</i> a királyi levél tanúsága szerint „nem éppen régen” érkezett, s főleg magyar nyelvű eretnek könyveket nyomtat.                         |
| 1574. márc. 8.            | A zágrábi zsinat elítéli Bučič könyveit, amelyeket a horvát források szerint <i>Nedelicén</i> nyomott.                                                   |
| 1574. máj. 12.            | <i>Alsóindva</i> , KULCSÁR György harmadik könyvében ( <i>RMK</i> I. 114.) az ajánlás kelte.                                                             |
| 1574. aug. 13.            | <i>Nedelice</i> , a horvát nyelvű WERBŐCZY ( <i>RMK</i> II. 136.) ajánlásának a kelte.                                                                   |

Ez az áttekintés legelőször is arról győz meg, hogy Bučič könyveinek elítélésekor már legalább fél esztendeje KULCSÁR három könyvével foglalkozott, vagyis Bučič munkáival körülbelül 1573 közepén elkészült. 1571 végén Erdélyből kiűzve és 1572 elején megérkezve ezt végre is hajthatta. De hová érkezett?

A BÁNFFYnak írt levél inkább azt erősíti, hogy Alsóindvára, ahol „főleg magyar nyelvű”, tehát idegen nyelvű műveket is nyomtatott. Ezek pedig Bučič könyvei lehetnek, tekintve, hogy a később nyomott WERBŐCZY-n kívül más idegen nyelvű dunántúli nyomtatványáról nem tudunk. A horvát források viszont — mint láttuk — azt állítják, hogy Bučič könyvei Nedelicén jelentek meg. Eszerint Alsóindva előtt 1572 elején Nedelicére ment. Ezt a feltételezést támogatja a királyi levélnek az a kitétele, hogy „nem éppen régen” érkezett Alsóindvára. Ha tehát 1572-ben Nedelicén működött, s ott Bučič könyvein kívül kinyomta a *Herbáriumot* is, megmagyarázhatnók SÁNDOR István említett tévedését, hogy a megjelenés évét 1572 helyett tévesen 1562-nek olvasta.

1573 közepén már Alsóindván találjuk, ahol 1574 februárjában utoléri a királyi tiltakozás. Azt a WERBŐCZY-kiadás alapján biztosan tudjuk, hogy most Nedelicére megy, a fentiek szerint talán másodszer, s ebben lelné magyarázatát a horvát források egyöntetű állítása, hogy Lindváról került oda. Egyelőre azonban itt sem tartja ajánlatosnak vallásos könyvek nyomását — így kerül sor 1574-ben a példányban is ismert horvát WERBŐCZY-re. Bár ezután más nedelicei nyomtatványát már nem ismerjük — 1577-ben újra Debrecenben bukkan fel —, de ebbe a „semleges” programba viszont megint csak jól beilleszthető lenne a *Herbárium* megjelentetése.

Lehetséges, hogy HOFFHALTER már évek óta magával hurcolta egykori „munkaadójának” és harcostársának a kéziratát, de különféle vallásos művek fontosabb volta mindig elodázta ennek a megjelentetését, — most sor kerülhetett rá. Vagy inkább MÉLIUSZnak 1572-ben bekövetkezett halálával függ össze a megjelenés? De miért nem maradt ránk példány ebből a kiadásból sem?

<sup>19</sup> ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a „Theologiai lexikon” részére*. Bp. 1940. 69. 1.

<sup>20</sup> GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 140. 1.

Csupa olyan kérdés, amely mind azt tanúsítja, hogy a ma rendelkezésre álló adatok szerint a *Herbárium* két ismeretlen kiadásának a kérdése megnyugtató módon még nem dönthető el.

KELECSÉNYI ÁKOS

**A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete.** Korábbi közleményünkben igyekeztünk megállapítani a két legrégebbi magyar sorsvetőkönyv megjelenési helyét és idejét.<sup>1</sup> Azóta több új adat segítségével sikerült tisztázni a mű eredetét, és számos későbbi kiadás összevetésével az érdekes mű utóéletére is több fény derült.

1. A két említett kiadás lényegében ugyanaz a mű, bár szövegük között némi stílárius eltérés mutatkozik. Címlapja csak a kolozsvári kiadásnak maradt ránk, ezen a fametszet felett csupán egyetlen szó áll: *Fortuna*. A két kiadás egyike sem árulja el szerzőjét, és eredetét sem jelöli meg.

Helen KAPELUS 1964-ben megjelent munkája<sup>2</sup> külön fejezetben tárgyalja Stanisław z BOCHNIE vagy másképpen Stanisław GĄSIÓREK *Fortuna* című sorsvetőkönyvét. A lengyel műre vonatkozó és bennünket érdeklő részek Helena KAPELUS munkája alapján az alábbiakban foglalhatók össze.

GĄSIÓREK könyvét — feltehetően először — 1531-ben nyomták ki a krakkói VIETOR-nyomdában. Ebből a kiadásból nem maradt reánk példány. Talán ennek vagy már egy további kiadásnak az emlékeit őrizte meg számunkra a Helena UNGLEROVA krakkói nyomdász és könyvkereskedő asszony halálakor (1548) felvett leltár egyik tétele, amely 36 példány *Sortilegiáról* szól.

A lengyel *Fortuna* egy későbbi kiadásából csupán egyetlen levél egy része maradt reánk. KAPELUS említett munkájában közölte is ennek a fényképét. Ennek segítségével megállapítható, hogy a töredék rektóján álló latin nyelvű bevezetés pontos magyar fordítása megtalálható a kolozsvári kiadás A<sub>3</sub> levelének a rektóján az alsó két sorban. Az említett töredék verzőján a lengyel ajánlóvers öt sora áll, a szerző („od Stanslaw a Bochnie”) megjelölésével. A magyar kiadás ezt is hűségesen átvette a negyedik levél rektóján álló és „az olvasónac” szóló versben, csupán a lengyel szerző nevét hagyta ki, ill. helyettesítette az „Olvasásban — is neha pirongat téged” szövegű, semmitmondó sorral. A lengyel töredéket 1570 táján a krakkói ŁAZAR-féle műhelyben nyomták, amely utóda volt a már említett VIETOR-nyomdának.

A varsói Biblioteka Narodowa őrzi — sajnos meglehetősen hiányos példányban — a mű egy későbbi kiadását, amelyet a benne szereplő fametszetek tanúsága alapján 1650 tájt állítottak elő a krakkói PIĄTKOWSKI-féle nyomdában, ahová az említett VIETOR—ŁAZAR-műhely könyvdíszjeinek egy része került. Néhány fametszet, amely kifejezetten a *Fortunához* készült, az 1531. évszámot viseli. A többi, évszám nélküli metszet egy része szerepel VIETOR, ill. ŁAZAR kiadványaiban a XVI. század harmincasötvenes éveiben. Ezek alapján joggal lehet következtetni a fentebb közölt első, 1531. évi VIETOR-féle kiadásra.

Az 1650 tájt megjelent kiadás a címlapján *Fortuna abo szczęście* címet és a *Fortunát* ábrázoló fametszetet viseli. A gazdagoknak és a szegényeknek szóló bevezető vers, a használati utasítás és az előszó mind megtalálható ebben a kiadásban csakúgy, mint a magyarokban. A feltehető 21 kérdést, az ugyanannyi utalótáblát és a versek beosztását, valamint ezek szövegét mind pontosan követik a magyar kiadások.

<sup>1</sup> RMK I. 350 = Bártfa 1616 tájt és SZTRIPSZKY I. 1834/41 = Kolozsvár 1605 tájt — *Magy. Könyvszle.* 1964. 348—354. l.

<sup>2</sup> Stanisław z Bochnie, *kteryka królewski.* (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. 184 l.)

Legújabbban Helen KAPELUS és Jan ŚLASKI közös cikkben<sup>3</sup> (amelyet szívesek voltak még kéziratban rendelkezésemre bocsátani), további részleteket tisztáztak a lengyel sorsvetőkönyvnek a magyar kiadásokkal való összefüggéseiből. A lengyel és magyar szöveg, illetve az illusztrációk összevetése alkalmat nyújtott a szerzőknek annak a megállapítására, hogy a fordító, aki ha nem is kifogástalanul, de igen jól értette és fordította magyarra a lengyel szöveget, lutheránus volt. A versmérték gondos összehasonlítása alapján az derült ki, hogy a bártfai kiadás szövege a régibb, a kolozsvárié az újabb. Ez más érvek (helyesírás stb.) segítségével is alátámasztható. A kolozsvári kiadás metszetei helyes testtartásban ábrázolják a szibillákat szemben a bártfai illusztrációkkal, ahol azok tükörképe szerepel. Ebből eddig azt a következtetést vonták le, hogy a bártfai képek készültek a kolozsváriak nyomán. Pedig a helyzet éppen a fordítottja ennek: az eredeti lengyel fametszetek másolásával lettek balkezesek a bártfai szibillák, míg az ezekről készített kolozsvári képeken visszanyerték eredeti testtartásukat.

A fentiek alapján arra kell gondolnunk, hogy Bártfán még Kolozsvár előtt kiadásra került a *Fortuna*. Ebben a lutheránus és Lengyelország közvetlen szomszédságában fekvő városban készülhetett a fordítás. Miután a kolozsvári illusztrációkon az 1594. évszám található, ott nyilván ebben az évben adták ki először ezt a sorsvetőkönyvet. A feltehetően Bártfán készült első magyar kiadás megjelentetésére tehát még ezt megelőzően kellett, hogy sor kerüljön.

A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy a XVII. század végén Jan GAWIŃSKI átdolgozta a szöveget, és verstani szempontból alaposan el is rontotta. Ebből a változatból egy 1744. évi lengyel kiadás ismeretes, a datált fametszetek alapján pedig egy 1689. évi feltételezhető.

Seweryn BĄCZALSKI a XVII. század első felében ugyancsak *Fortuna* címmel hasonló célú művet írt, amely azonban csak címében és a négy soros versek formájában mutat hasonlóságot GĄSIOREK munkájával, a jövőmondás technikája merőben más, és 21 helyett 31 kérdésre válaszol. BĄCZALSKI művére különben már MAJLÁTH Béla felfigyelt,<sup>4</sup> de ő — joggal — csak távoli összefüggést talált a lengyel munka és a magyar sorsvetőkönyvek között.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a régi magyar sorsvetőkönyvek eredetije a lengyel Stanisław GĄSIOREK *Fortuna* c. munkája, amelyet 1531-től sok-sok évtizeden át nyomtak Krakkóban. Az eredetileg nagyműveltségű urak (vö. latin előszó) kedvtelésére írt kis mű népkönyvvé vált, és magyar nyelvre lefordítva hazánkban is széles körben elterjedt.

2. Az említett ismertetés során<sup>5</sup> már szó esett arról, hogy a műnek még számos további kiadása volt, amelyek közül bizonyára csak néhány maradt reánk. Az ilyen rendkívül kedvelt és elterjedt népkönyvek majd minden példányát a szó szoros értelmében elhasználták, majd a teljesen elnyűtt darabok megsemmisültek. Így igazi szerencsének, ill. véletlennek tulajdonítható, ha ezek közül néhány mégis fennmaradt. Az alábbiakban ezek ismertetésén keresztül kívánunk képet adni ennek az érdekes nyomtatványnak a hosszú életéről.

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében az alábbi hat kiadást ismerjük (zárójelben a könyvtári jelzet): 1743 (Gymn. 99<sup>c</sup>) — 1757 (Gymn. 99) — 1790 (Gymn. 99<sup>a</sup>) — 1807 (Gymn. 99<sup>b</sup>) — 1817 (295.584) — 1849 (Phys. 242<sup>x</sup>).<sup>6</sup>

Valamennyi kiadás ugyanazzal a fametszetes címlapkerettel készült, amelyen felül Komárom város címere, alul a város és erődje távlati képe található. A kép alsó

<sup>3</sup> *Polski druk popularny na Węgrzech z dziejów „Fortuny”*.

<sup>4</sup> *Magy. Könyvszle.* 1887. 33. l.

<sup>5</sup> *Magy. Könyvszle.* 1964. 353. l.

<sup>6</sup> MAJLÁTH Béla (i. m. 36. l.) hírt adott még egy 1868. évi kiadásról is.

sarkaiban „I. S. f[ecit]”, ill. az „1707” évszám található. Mind a címer, mind a város-ábrázolás hiteles, így a negyedréti alakú címlapkeretet nyilván komáromi nyomda céljaira készítette az I. S. betűkkel jelölt fametsző 1707-ben. Ez a műhely nem lehetett másé, mint TÖLTÉSI Istváné, aki már 1707 előtt is dolgozott e városban. Nyomatványai közül csak kis, tizenhatodréti alakú naptárai ismeretesek 1722-ig. Az 1705. nov. 5-én részére kelt privilégiumban, amelyet TÖLTÉSI 1709-től naptáraiban is közreadott, szerepel az a kitétel, hogy kalendáriumait „akar kiséb, akár Nagyob formában” jelentetheti meg. Tehát foglalkozott nagyobb alakú, azaz negyedréti naptárak megjelentetésének a gondolatával is. Feltehetően ehhez készült az említett címlapkeret.

Komáromban azonban — eltekintve a Sopronból érkezett SCHMIDT rövid működésétől 1740 tájt — 1723 és 1789 között nem dolgozott sajtó.<sup>7</sup> A XVIII. század végén, ill. a következő század elején működött nyomdák (WEBER, WEINMÜLLER) pedig más készlettel dolgoztak, mint amelyekkel a *Fortuna* említett kiadásait állították elő. Így ezek nyomdász-meghatározásához az 1849. évi kiadásból kell kiindulni, amely a címlapon található felirat szerint „Budán, Bagó Mártonnál” készült.

A többi kiadás nem közli a nyomtatás helyét, azonban valamennyit ugyanazokkal a fametszetekkel díszítették. A BAGÓ-féle műhely pedig nem más, mint a Budán 1724-ben alapított<sup>8</sup> LANDERER-féle nyomda utóda. Az egyes kiadásokban használt betűtípusok sorra megtalálhatók az abban az időben impresszummal ellátott LANDERER-nyomatványokban. Tehát a *Fortuna* valamennyi említett kiadása — jöllehet komáromi címlapkeretet hord — a budai LANDERER-nyomdában készült.<sup>9</sup> Joggal feltehető, hogy LANDERER Budára költöztekor magával hozta a komáromi nyomda berendezését vagy legalább is a címlapkeretet, hiszen TÖLTÉSI műhelye éppen ezekben az években (1722 tájt) szűnt meg. A meglehetősen szabados nyelvezetű népkönyvre nem is kívánta kitenni a LANDERER-nyomda mindenkori, többnyire női tulajdonosa nevét. Sőt a komáromi fametszet még bizonyos mértékben el is terelte a budai műhelyről a figyelmet.

Az azonos fametszetek felhasználásán kívül az egyes kiadások száma is egyetlen nyomda termékei közé sorolják a *Fortuna* említett hat kiadását. Ugyanis az 1743. évi a 2., az 1757. évi a 3., az 1790. évi az 5., az 1807. évi a 6., az 1817. évi a 8. és az 1849. évi a 15. kiadásszámot viseli.<sup>10</sup> Az 1743–1849 közötti budai kiadások felépítése, ill. szövege lényegében azonos a már korábban ismertetett és a XVII. század elejéről fennmaradt két — csupán csonka példányban ismeretes — kiadással. Mind a nyolc kiadás összevetéséből az alábbi következtetéseket lehet levonni.

A részletesen ismertetett<sup>11</sup> kolozsvári kiadás hiányai, ill. mostani bekötésének a hibái pontosan tisztázhatóak voltak. Eszerint hiányzik a C<sub>1</sub>, C<sub>4</sub>, E<sub>3</sub>, és R<sub>1-4</sub> levél. Az E<sub>2</sub> és E<sub>4</sub> levelek töredékeit utólag egyetlen levélre ragasztották össze. A C, D és E ívek egyes levelei ma a következő sorrendben vannak bekötve: C<sub>3</sub> C<sub>1</sub> C<sub>4</sub> C<sub>3</sub> — D<sub>2</sub> D<sub>1</sub> D<sub>4</sub> D<sub>3</sub> — E<sub>2+4</sub> E<sub>1</sub>.

A kolozsvári kiadás eredeti terjedelme 68, a bártfaíé 54, az 1743. évi budai kiadásé 57, az 1757. évié 52, majd az 1790. évié és az összes későbbi 50 levél volt. A sorsvetőkönyv felépítése nem változott, hanem részben a bevezető rész szövegének a sűrűbb szedésével, részben a 12 szibilla 37–37 négysoros versének a tördelésével érték el a

<sup>7</sup> Vö. BARANYAI József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*. Komárom, 1914.

<sup>8</sup> Vö. FITZ József és GÁRDONYI Albert cikkei a *Gutenberg Jahrbuch* 1934., ill. 1936. évi köteteiben.

<sup>9</sup> Tévedett tehát MAJLÁTH Béla (i. h.), amikor az 1757. évi kiadást — nyilván a fametszetes címlapkeret alapján — komárominak tartotta.

<sup>10</sup> A MAJLÁTH Béla ál a' említett (i. h.) 1868. évi kiadás a 16. volt.

<sup>11</sup> *Magy. Könyvszle.* 1964. 353. l.

terjedelem csökkenését. A kolozsvári kiadásban 6, a bártfaiban 9, az 1743. évben 7, az 1757. évben 9, majd 1790-től mindegyikben 10—10 versszak került egy lapra.

A terjedelem csökkentése során az 1757-i kiadás végén már nem jutott hely az „ez könyvnek megvetelére inté versek”-nek, amely a többi LANDERER-kiadásban megvan, a bártfaiban azonban nem lelhető fel. A kolozsvári kiadás reánk maradt példányából hiányzik az utolsó ív, ennek utolsó levelére a szibillák verseiből már nem jutott, így lehet, hogy ott ez vagy más hasonló vers állott.<sup>12</sup>

A budai kiadások — szemben a kolozsvárral — külön címlappal jelentek meg a fentebb ismertetett fametszetes keretben és a két később következő illusztráció feliratából kialakított címmel: *Fortuna, azaz szerencsének, avagy szerencsétlenségnek kereké*.

Ezt követi a Fortuna bekötött szemű nő fametszetes képe.<sup>13</sup> A kolozsvári kiadás ezzel kezdődik, a budai kiadásokban ennek utánmetszett mása található. „Az gazdagoknak” és „az szegényeknek” c. versek változatlan szöveggel maradtak fenn mintegy három évszázadon keresztül. Ugyancsak a reánk maradt kolozsvári kiadás másik egész lapot betöltő illusztrációját, a „szerenczenec avagy szerenczetlenségnek kereké”-t metszették újra azon a dúcra, amelyet a LANDERER-nyomda használt.

A szöveg változatlan megőrzése szempontjából a legérdekesebb az ajánlás, amely a kolozsvári kiadásban még „Klész Jacob” aláírással szerepel. Ebben a lengyelországi latin eredetiből átvett részek után így írt: „Ez okokból, szerelmes attyámfia, kenszéri-tetem egy néhány esztendővel ez előtt ez Sorsvetés avagy Szerencze könyvet ki nyomtatnom, iollehet nagy költséggel, főképpen csak az vitézlő magyar nemzetnek kedve-ért, kinec massa magyar nyelven meg ekkoraig nem költ...” Ezt a személyes hangú előszót — Klósz Jakab neve nélkül — évszázadokon át csaknem betűhűen megismélték minden kiadás elején.

Ez azt bizonyítja, hogy milyen konzervatív hűséggel, megfontolás és gátlás nélkül vették át az újra és újra megismélt kiadások alkalmával a szöveget. Ezt nem csupán a nyomtató kényelmességével lehet és kell magyarázni, hanem sokkal inkább a könyvet használók igényével, akik nyilván akkor tekintették a sorsvetőkönyvet hitelesnek, ha szövege teljesen megegyezett a korábbi kiadásokéval.

„Az olvasónac” és „tudomány mint élyen ez könyvel az ki meg nem szokta” kezdetű részek is azonos formában és sorrendben maradtak fenn a sok-sok kiadáson és annyi éven át.

A kis kötetben a fentiek után 21 dobótábla, majd 21 utalótábla következik. A dobótáblákhoz ugyanaz a 21 kérdés található a régi kolozsvári kiadásban, mint a LANDERER-félékben. Az egyes dobótáblák közepén egy-egy madár, az utalótáblákon pedig egy-egy emlős képe áll. A kérdések sorrendje csupán a 13—16. táblán cserélődött fel, a 19. és 20. kérdésnél pedig a madár változott meg (daru—réce, ill. páva—gém). E lényegtelen eltérésektől eltekintve minden változatlan a későbbi kiadásokban is.

A kolozsvári kiadásban a *Fortuna* 42 táblájához mindössze 4—4 fametszetes keretet használtak fel, amelyben mind a szedett szöveget, mind a közepén levő állatképet megváltoztatták. Ez a megoldás kétségtelenül kevesebb fametszetet igényelt, de a sok átszedés és beillesztés rendkívüli mértékben igénybe vehette ezeket a kereteket. Ezzel szemben a budai kiadásokhoz minden dobótáblának külön-külön keret készült, és ezekbe került a szedett szöveg, ill. a fametszetes állatkép. Ennek tulajdonítható, hogy több mint egy évszázadon át, ha a végén rendkívül megviselt állapotban is, ugyanazok a fametszetek voltak felhasználhatók. A LANDERER-féle dobótáblák keretei közül öt, az utalótáblák közül pedig négy fekete-fehér, azaz negatív képhatású. A dobótáblák

<sup>12</sup> Vö. *Magy. Könyvszle.* 1964. 353. l.

<sup>13</sup> Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. LXI. tábla 1. sz.

közül ötön a kockaszámok az óramutató járásával ellentétes irányban nőnek, míg a kolozsváriban mindegyik az óra járását követi. Az utalótáblákon az egyes szibillák versszakainak a sorszáma a kolozsvári kiadásban legalább haton az óramutató járásával ellentétes irányban növekszik. Részben másik öt táblán ez a helyzet az 1743. és 1757. évi budai kiadásokban is. Az 1790-i kiadástól kezdve a továbbiakban hat, részben másik utalótáblán is ez a sorrend.

Ez is arra utal, hogy a budai kiadások beosztása és formai kialakulása a 3. (1757) és az 5. (1790) kiadás közé esik, amikor is — amint erről már a fentiekben szó esett — a terjedelem, valamint a versszakok laponkénti beosztása is véglegessé vált.

A táblákat a 12 szibilla szájába adott 37—37 négysoros versszak követi. Az egyes szibillákat fametszetes képeken elevenítették meg. Miután a 3. szibillától kezdve a bártfai kiadás teljes, a további összehasonlítás már a két korai kiadásra is támaszkodhat. A kolozsvári és a bártfai kiadás szibilla-képei mindig ellenkező testtartásúak és egymáshoz nagyon hasonlítanak, így jogos a feltételezés, hogy utánmetszésről van szó.<sup>14</sup> Az első hat, ill. a második hat fametszeten a szibilla azonos testtartású, ez alól csak a 10. kivétel. A LANDERER-féle szibillák már nem ilyen egységes rajzúak: az 1., 5., 7., 8. és 9. szibilla balra fordul, a többi jobbra (a 6. szemben áll). Az 5. kezében levő könyvből az 1616-os,<sup>15</sup> a 9-éből pedig az 1656-os évszám olvasható ki.

Az ábrázolások zöme erősen hasonló a két ismert korai kiadásban találhatókhoz, azonban az 1., 9. és 12. szibilla esetében (különösen a hajviselet és a kéztartás tekintetében) jelentős eltérések is mutatkoznak.

Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy a budai kiadásokban használt fametszetek különböző eredetűek, amelyeket — a komáromi címlapkerethez hasonlóan — feltehetően más nyomdák készletéből vettek át.

Bár a fametszeteken levő évszám maga is utánvésés lehet, felmerül az a talán nem indokolatlan feltételezés, hogy 1616, ill. 1656 után akár egy egész sorozat kiadásban látott napvilágot a *Fortuna*, amint ez az 1594. évszámmal ellátott kolozsvári fametszet<sup>16</sup> alapján is vélelmezhető volt.<sup>17</sup> Mindenesetre az 1743. évi, másodiknak jelzett kiadást már számos korábbi előzhette meg, amelyet részben vagy egészben ugyanazzal a fametszetes készlettel állítottak elő, hiszen az említett kiadásban a 42 tábla közül már mintegy féltucatnyi a használatból eredő repedést mutat.<sup>18</sup> Kétségtelenül meglepő, hogy még 1849-ben is az 1616., 1656. és 1707. évszámmal jelölt fametszeteket használták. Ha ezeket az évszámokat részben utánmetszésnek is tulajdonítanánk, mégis bizonyos, hogy 1743-tól több mint száz éven át ugyanarról az 58 dűcről készültek a *Fortuna* egyes

<sup>14</sup> Vö. SOLTÉSZNÉ: *I. m.* 110. l.

<sup>15</sup> Ez a fametszet a küméi szibilláról előfordul a korábban GYÖNGYÖSI Istvánnak tulajdonított (vö. *A magyar irodalom története.* 2. köt. Bp. 1964. 186. l.) *Cuma városában épített Daedalus temploma* c. mű 1764. évi kiadásának (Országos Széchényi Könyvtár 187.916) címlapján is, amely Budán „Landerer Ferencz Leopold” nyomdájában készült (vö. PETRIK 2. köt. 8. l.). Ez a körülmény is megerősíti a fentebb közölt megállapítást, hogy a *Fortuna* ismertetett XVIII. századi kiadásai ebben a műhelyben készültek.

<sup>16</sup> Vö. SOLTÉSZNÉ: *I. m.* LXII. tábla 3. sz. Ezt a metszetet közel másfél évszázaddal később még mindig használták. Megtalálható ez a 15. jegyzetben közölt *Cuma városában...* c. mű egy másik, 1724. évi kiadásának (Országos Széchényi Könyvtár 187.879) címlapján is, amely nem tünteti fel a nyomtatás helyét (vö. PETRIK 3. köt. 7. l.). A betűtípusok tanúsága szerint ez a kiadvány TELEGDÍ PAP Sámuel kolozsvári műhelyében készült, tehát ez a szibillát ábrázoló fametszet évszázadokon át ebben a városban maradt.

<sup>17</sup> Vö. *Magy. Könyvszle.* 1964. 349—350.

<sup>18</sup> A MAJLÁTH Béla által (i. m. 37. l.) említett 1707. évi komáromi kiadás nyilván az ezzel az évszámmal ellátott és Komárom városát ábrázoló címlapkereten alapszik. Feltehetően tévesen, hiszen ez a fametszet nem kifejezetten a *Fortunához* készült, mint a szibillák képei.

kiadásai.<sup>19</sup> Az egyes kiadások összehasonlításában utoljára maradtak maguk a jóslásokat tartalmazó kis versek. Érdemes itt megjegyezni, hogy a 12 szibilla 37—37 strófája összesen 444 versszakot tesz ki, míg a 21 dobólap 21—21 beosztása csak 441 utalást nyújt, a 12 szibilla 35—37. versszakjaira ezért nincs utalás.

Az egyes versszakokat a XVII. század elejéről származó két kiadásban és az 1743. évi budaiban még vékony vonalak választják el egymástól. A későbbiekben ezek eltűnnek.

Míg a közel egyidős bártfai kiadás szövege meglehetősen gyakori és lényeges eltérést mutat a kolozsváritól, addig a budai kiadások kétségtelenül a kolozsvárit követik, meglepő hűséggel (pl. 10. szibilla 10. vers).

A változtatásokat a kolozsvárral szemben csak néhány vonatkozásban láthatta szükségességnek az, aki több mint egy évszázaddal később sajtó alá rendezte. Így az ügyefogyott és hibás rímek helyenként javított (pl. 10. szibilla 3. vers), a néha a blaszfémiát közelítő részeket enyhítette (pl. 10. szibilla 12. versszakának 3. sora), ill. a korábbi kiadások jóslatainak az egyértelműségét homályosította el kissé (pl. 10. szibilla 19. versszak 4. sora) azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a jóslat minél több emberre legyen vonatkoztatható.

Az így kialakított szöveg csaknem minden változtatás nélkül szerepel még az 1817. évi 8. kiadásban is.

Az 1849. évi 15. kiadás azonban nem csupán külsőleg (papír, lapszámozás, tipográfia stb.) korszerűbb formában jelentette meg a *Fortunát*, hanem helyesírása is modernebb, szövege pedig szolidabb lett. Átalakították a már érthetetlené vált korábbi fordulatokat (pl. 11. szibilla 26. versszak 4. sora), letompították a vallásos érzékenységet esetleg bántó részeket (pl. 12. szibilla 37. versszak) stb. Jóllehet a korábbi szabadszájúság zömét is eltüntették ez alkalommal a szövegből, de néhány helyen (pl. 10. szibilla 30. versszak 4. sora) ezért ebből még maradt. Így most már olyan mértékig „szalonképessé” tették ezt a korábban meglehetősen faragatlan, igazi népkönyvet, hogy kiadója, BAGÓ Márton 1849-ben már rátehetette a nevét is.

A lényegében eredeti *Fortuna* megjelenését — mai ismereteink alapján — egészen 1868-ig tudjuk figyelemmel kísérni. Érdemes megemlíteni, hogy átdolgozás formájában még tovább is élt ez a mű.

A múlt század nyolcvanas éveiben VÁROSY Mihály nevével (vö. SZINNYEI XIV. 945—8.) Nagykanizsán, mint a *Wajdits József népies füzetek* sorozat 4. száma, *Sybillu. (Jövendő-mondó)* címmel jelent meg az egyik ilyen átdolgozás.<sup>20</sup> Ez lényegesen egyszerűbb formát választott a 12 kérdés (a *Fortunában* 21) megválaszolására. Elmaradtak a szibillák (jóllehet a cím éppen rájuk vonatkozott) és a rájuk vonatkozó utalótáblák stb. Azonban a kérdésenként 21 válasz, amely négysoros versekből áll, az eredeti szerepüket elvesztett madarak és emlősök szerepeltetése a kérdő táblákon, valamint a címlapon levő Fortuna-kép, amely egyértelműen másolat, mind kétségtelenül a régi sorsvető-könyvre utal.

Már valamivel lazább, de ugyancsak félreismerhetetlen összefüggést árul el a *Fortunával* az ifjabb és idősebb TATÁR Péter műve, a *Szerencsekönyv, mely megfelel a következő hat kérdésre*, amely Pesten BUCSÁNSZKYNÁL jelent meg mind magyar, mind német nyelven. A kérdések száma itt már hatra csökken, a válaszadás technikája a fentebb említett VÁROSY-féle átdolgozáshoz áll közel. A kis könyvecske egész felépítése, célja, a négysoros válaszok stb. mind a *Fortunával* való kapcsolatra utalnak. E TATÁR-féle átdolgozás

<sup>19</sup> Csúpn a 15. és 16. kiadásból hiányzik a 6. szibilla képe, mert időközben feltehetően használhatatlanná vált, s ezért az elsővel helyettesítették.

<sup>20</sup> Országos Széchényi Könyvtár jelzete: 195 369.

2. kiadása 1863-ban, a két következő 1866-ban és 1868-ban jelent meg, azonban ismeretes még a magyar nyelvű változat 12. és 13. kiadása, amelyet BUCSÁNSZKY utóda, RÓZSA adott ki 1888-ban, ill. 1902-ben.<sup>21</sup>

BORSA GEDEON

**ILLYÉS András szentírási szentenciás könyvecskéjének magyar fordítása és latin születésnapj közszöntése.** A XVII—XVIII. század fordulójának egyik legtermékenyebb tollú, tudós és szorgalmas egyházi írója ILLYÉS András (1637—1712) erdélyi püspök. Ő maga írja 1696-ban, hogy „28 igen hasznos és szükséges egyházi könyvet írt, melyek közül 22-öt világosságra is bocsátott”.<sup>1</sup> Különösen szerette a *Szentírást*, s a saját bevallása szerint „midőn pedig azokat olvasnám és megírnám, isteni bölcseséggel teljes válogatotott sentenciákat magamnak, és másoknak igazgatására szorgalmazatosan egybe írtam”.<sup>2</sup>

Ennek a szentírási szentenciákat tartalmazó könyvecskéjének eddig két latin nyelvű kiadását ismertük, magyar nyelvű fordításáról, pontosabban kiadásáról csak a második latin kiadás címlapjáról és előszavából szereztünk tudomást.

Az első latin kiadás Bécsben jelent meg 1696-ban *Divina vitae, morumque hominum fidelium institutio, et doctrina sapientissima, id est: selectissimae sententiae divinae, quas diversis temporibus, ex Sacra Scriptura solerter excerpuit: nunc porro in decem capita distribuens, in lucem edidit* címmel.<sup>3</sup>

A második latin kiadás Nagyszombatban az akadémiai betűkkel látott napvilágot 1710-ben, s ebben a címlap szövege az „excerpsit” szó után így módosult: „Et ante annos tredecim in decem capita ordinate distribuens in lucem edidit; nunc vero cum melioratione Ungarico quoque donavit idiomate”.<sup>4</sup>

A „melioratio”, a megjobbítás abban állt, hogy ILLYÉS az előszó utánra a bölcseséget mint Isten nagy ajándékát dicsérő versikét iktatott be, a fejezetekben a szentírási részleteket átrendezte, bővítette, s egy 24 pontból álló függelékkel csatolt hozzá a szent-atyák mondásaiból.

Amikor 1962 nyarán a régi magyar könyvtár anyagát az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban rendezgettem, kezembe került az „Inc. Hung. III. 31.” jelzetű kolligátum. E valaha szép, deszkára vont, korabeli barna préselt bőrkötésű kötet ILLYÉS András 11 művét tartalmazza.<sup>5</sup> A kolligátum hetedik tagjában örömmel fedeztem fel a már régóta keresett s a két latin kiadást is megért ILLYÉS András-féle szentírási szentenciás könyv magyar fordítását, amely eddig — tudomásom szerint — sem a szakirodalomban,<sup>6</sup> sem pedig az Országos Széchényi Könyvtárban készülő új *RMK* bibliográfia nyilván-tartásaiban<sup>7</sup> nem szerepelt.

<sup>21</sup> Országos Széchényi Könyvtár ponyvagyűjtemény 26/149 és 35/134.

<sup>1</sup> SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. (1897). 5. köt. 49. has.

<sup>2</sup> Az *Igaz tudomány* előszavában.

<sup>3</sup> *RMK* III. 3985. Ebből az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őriz egy példányt, jelzete: 41.271. koll. 4.

<sup>4</sup> *RMK* II. 2406. Ebből az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őriz egy példányt, jelzete: Inc. Hung. III. 31. koll. 2.

<sup>5</sup> A kolligátumgyűjtemény tagjai: 1. *RMK* II. 2404. 2. *RMK* II. 2406. 3. *RMK* II. 2407. 4. *RMK* II. 2408. = *RMK* I. 1778. 5. *RMK* II. 2295. 6. *RMK* I. 1763. 7. *Igaz tudomány*. Nagyszombat, 1710. 8. *RMK* I. 1778/b. *Lelki és jó értelmes énekek*. 3. kiad. Nagyszombat, 1710. 9. *RMK* I. 1659. 10. *RMK* I. 1680. 11. *RMK* II. 2409/a. *Vinculum natalitium*. Nagyszombat, 1710.

<sup>6</sup> Pl. CZÁKÓ—IVÁNYI—GÁRDONYI: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Bp. 1927. és ZELLIGER: *Pantheon Tyrnaviense*. Bibliographicum continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus a 1578—1930. editorum, iconibus nonnullis illustratum. Tyrnaviae, 1931.

<sup>7</sup> HOLL Béla szíves közlése.

Címlapján ez áll: „IGAZ/Keresztyén Emberek Életének, és erkölcsinek ISTENI Rendelése/ és Böl-/cseséges/ TUDOMÁNYA /az az:/ Válogatott Isteni Sententiák, melyeket /külömb külömb időben a Szent Írásból ki-/szedegetett; és ennek előtte tizen három esz/tendővel Tíz Fejekre rendesen osztogatván,/ világgosságra bocsátott. most pedig meg /jobbítással, Magyar nyelvel-is/ meg-ajándékozott. /ILLYÉS ANDRÁS Erdélyi Püspök./ Fametszet. Nagy-Szombatban Nyomtatott 1710. Esztendőben.” 3 számozatlan és 33 számozott nyolcadrétű lap A<sup>8</sup> B<sup>8</sup> C<sup>2</sup> ívjelöléssel. Ez az 1710-i latin kiadás pontos magyar fordítása.

Az esztergomi kolligátum 11. tagja tulajdonképpen nem ILLYÉS András saját műve, hanem a jezsuiták nagyszombati akadémiái nyomdája által neki felajánlott egy-levéles, 25 × 44 cm nagyságú „vinculum natalitium”, azaz születésnap 42 soros latin köszöntővers: „VINCULUM / NATALITIUM / ILLUSTRISSIMO AC REVERRENDISSIMO / DOMINO, DOMINO / ANDREAE / ILLYES / EPISCOPO TRANSYLVANIENSI. / Praeposito Cibiniensi & Sancti Stephani Proto-Martyris de Ca-/stro Strigoniensi, Abbati B. V. M. de Pilisio, Sacrae Cae-/sareae Regiaeque Majestatis Consiliario, & c./ OBLATUM”.<sup>8</sup> Megírásának évét, az 1710. esztendőt az „ab aCaDeMiCa typographia tIrnaViensi Societatis JESU” aláírás római számértékeket jelző betűibe rejtették el az ismeretlen szerzők.

ILLYÉS saját vallomása szerint 1710-ben 73 éves volt, mert a *Recta institutio* az évi nagyszombati kiadásának (RMK I. 1778. és II. 2405.) előljáró beszédében így nyilatkozik: „Írtam Nagy-Szombatban. . . 1710. . . Az én megvénhedet életemnek . . . 73-dik esztendőjében”. 1637-ben született az erdélyi Csikszentgyörgyön. Születésének hónapját és napját életírói<sup>9</sup> nem közlik, s — tudtommal — eddig nem is sikerült megállapítani. 1710-ben már túl volt a köszöntő versben említett kétszer hét lustrumon, a hetvenes éveit taposta, s mégis még mindig élénk irodalmi működést fejtett ki eleven kapcsolatban állva a nagyszombati jezsuita nyomdával. Innen érthető a nyomda kedveskedése.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kolligátuma talán az ő saját példánya volt. Erre mutat az igényes kötés, a két rézcsat és a nyolc jelzőfül, sőt az is lehetséges, hogy ezt a kötetet adta a nyomda ajándékkul a szerzőnek. Mivel ILLYÉS 1696-tól 1712-ben Nagyszombatban bekövetkezett haláláig megmaradt esztergomi kanonoknak, a könyv sorsa könnyen megmagyarázható: halála után az ottani káptalani könyvtáré lett, s onnan került aztán át a múlt század elején Esztergomba.

KOVÁCH ZOLTÁN

<sup>8</sup> Ebből BORSA Gedeon szíves közlése szerint az Országos Széchényi Könyvtár is őriz egy teljes példányt „RMK II. 2409/a” jelzettel. Az OSZK ILLYÉS András-kolligátumának tagjai: 1. RMK I. 1778. 2. RMK II. 2295. 3. RMK II. 2409/a. *Vinculum natalitium*. Nagyszombat, 1710. E példányt még nem írták le, az erre vonatkozó engedélyt FAZAKAS Józsefnek köszönöm.

<sup>9</sup> PL. SZABÓ József, KNAUZ Nándor, NÉMETHY Lajos, SZINNYEI József, KOLLÁNYI Ferenc stb.